

Η ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1211-1669)

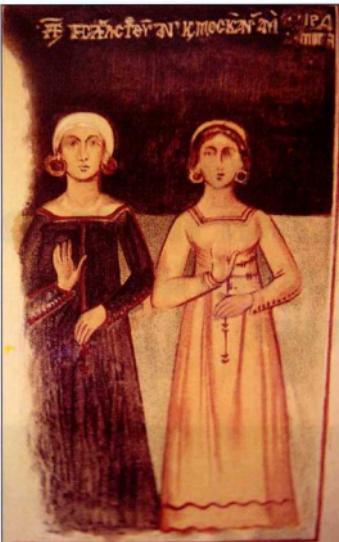
1. Ναός Παναγίας,
Κροτώ Μερομβέλου
Λασιθίου (14ος αι.).
Αριερώτερης
με βαρύτυπη φορεσιά.

Αικατερίνη Κ. Μυλοποταμιτάκη
Αρχαιολόγος
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης

Στον πρώτο αιώνα της Βενετοκρατίας, τον 13ο, οι συνεχείς επαναστάσεις των Κρητικών εναντίον των Βενετών εμπόδισαν τις πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο λαών. Στην περίοδο αυτή η κρητική ενδυμασία παρέμεινε βυζαντινή και, όπως συμπεραίνεται από τις αφιερωτικές παραστάσεις μελών, κατά κανόνα, της τοπικής αριστοκρατίας, δεν είχε επηρεαστεί από τη βενετική. Οι ανώτατες και ανώτερες τάξεις της βυζαντινής κοινωνίας, ιεραρχημένης και άκρως ταξικής, ήταν ανέκαθεν αρνητικές στις ενδυματολογικές καινοτομίες, επειδή έτσι ακριώνονταν τα διακριτικά κοινωνικών τάξεων και αξιωμάτων, ενώ αντιμετώπιζαν με υπεροψία τους υπόλοιπους λαούς¹. Το αποτέλεσμα αυτής της θέσης ήταν να δημιουργηθεί και δεύτερο ρεύμα βυζαντινής μόδας, δεκτικό στις αλλαγές, στο οποίο εντάσσεται η ενδυμασία των υπόλοιπων τάξεων². Σε αυτό το συγκεκριμένο ενδυματολογικό καθεστώς, που ίσχυε και στη βυζαντινή Κρήτη, έκανε την εμφάνισή της η βενετική ενδυμασία, τον 13ο αιώνα από τη γαλλική³, αλλά με βυζαντινές καταβολές⁴.

2. Ναός Αγίου Αθανασίου.
Κεφάλι Κιάρου Χανίων
(1393). Οι αφερώτριες
Άννα και Μορχάννα φορούν
αμπύγιες δυτικές ενδυμασίες.

3. Ναός Παναγίας.
Αγία Παροκεκυή Αμαρίου
Ρεθύμνου (1516).
Η μύζηγος του ιερέα
Βαρούά εικονίζεται
με αναγνηνηπακού
τύπου φόρμα.

Oι Βενετοί, όπως και οι Βυζαντινοί, απέδιδαν μεγάλη σπουδαιότητα στην ενδυμασία, όχι μόνον επειδή αγαπούσαν την πολυτέλεια αλλά και για λόγους πολιτικής και κοινωνικής σκοποπομπής, προκαλώντας ετοις στο αποικιακό κράτος της Γαλλιστάτη σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίστηκαν με σειρά διαταγμάτων που εκδόθηκαν από το 1229 ως το 1476⁸. Με ένα από αυτά τα διατάγματα, που εκδόθηκε το 1339⁹ και αφορά στις άλες ανεξαιρέτως τις γυναίκες της Κρήτης, απαγορεύονται, επί ποινή 25 υπερπύρων, οι πολυτελείς και λιθοποιίκλες ενδυμασίες και ο στολισμός των κομψώσεων με μαργαριτάρια, χρυσό και άργυρο. Απαγορεύεται επίσης, επί ποινή 25 υπερπύρων, η ραφή ανδρικών ενδυμάτων από υφάσματα βελουδίνια, εξόμιτα (σαμι) και χρυσούφαντα, η διακόδημη των επιφραμμάτων με κεντήματα, καθώς και η διακόδημη με πολύτιμες πέτρες, χρυσό και άργυρο. Με το ίδιο διατάγμα απαγορεύεται στους ἄνδρες κάτω των τριάντα ετών, επί ποινή δέκα υπερπύρων, να έχουν στην κατοχή τους περισσότερες από δύο γούνες σκίουρου. Με άλλο διάταγμα, του 1394, η Βενετική Σύγκλητος αυξάνει τους δασμούς εισαγόμενων υφασμάτων στην Κρήτη, την Κέρκυρα, τη Ναύπακτο, τη Μεθώνη και την Κορώνη, από 10% σε 20%, με στόχο την τόνωση των βενετικών εισαγωγών¹⁰. Την αποτελεσματικότητα των μέτρων θέτουν σε αμφισβήτηση πληροφορίες από τα Αρχεία του συμβολαιογράφου Antonio Bresciano (1349-1387), που αναφέρονται σε «μαζικές εισαγωγές υφασμάτων» στον Χάνδακα, από την Ιταλία και τη Φλάνδρα μέσω Κωνσταντινούπολης¹¹.

Παρ' ολα αυτά, η σηροτροφία, η λινοκαλ-λιέργεια αλλά και η υφαντουργία γνώρισαν ιδι-αίτερη ανάπτυξη στην Κρήτη, διατηρήθηκαν μάλιστα σε αξέλογα επίπεδα ως τα τέλη του 19ου αιώνα¹², όπως άλλωστε και η φήμη των κρητικών κεντημάτων¹³. Εντούτοις, τα εισαγόμενα υφάσματα είχαν, όπως φαίνεται, μεγάλη ζήτηση για λόγους κοινωνικής διάκρισης και προβολής.

Για τρεις ολόκληρους αιώνες μετά τη βενετική κατάκτηση οι περισσότερες από τις κρητικές αφερώτριες απεικονίζονται σε διάφορες παραστάσεις με βαρύπτυμ φορεσά (εικ. 1), που αποτελείται από τέσσερα ομοιούς σε σχέδιο και χρώματα ενδυμάτα: α) τη χιτώνα ή επικαμίο ή υποκαμίσιο ή ποκάμισο¹⁴, ενδύμα ποδήρες, χειριδώτο ή αχειρίδωτο, σε λευκό χρώμα¹⁵, το βέρινο των Βυζαντινών, χρώμα επίσημο και αρχοντικό. β) Το καμίσιο ή στιχάριο, ένδυμα επίσης ποδήρες, χειριδώτο και πλατύ, εξεμπλωτό στην τραχηλά καθώς στα μανικάτα¹⁴, επίσης λευκό. γ) Τη «γρανάτζα»¹⁵, στο ίδιο με τα προηγούμενα λευκό χρώμα, η οποία προερχόταν από το αυτοκρατορικό ενδυματολόγιο, με χαρακτηριστικό το μεγάλο πλάτος και μήκος στον κορμό και στα μανικά. Τα μανικά, που έφταναν ως το έδαφος, κατέληγαν σε μεγάλο ανοιγμά μέσα από το οποίο διακρίνονταν τα εξεμπλωτά μανικάτα του καμισίου¹⁶. δ) Το μανδιόν ή μανδινό, επενδύτης σε χρώμα κόκκινο με χιωκλίκη ουράρι¹⁷, ραμφένο συνήθως από βελούδο και με απώτερη καταγωγή τη ρωμαϊκή χλαμύδα, το paludamentum, που φορούσαν οι ρωμαίοι στρατηγοί και αυτοκράτορες¹⁸. Το μανδιόν συναντάται, σε σπάνιες περιπτώσεις, και σε άλλα χρώματα, π.χ. θαλασ-

οί, στην παράσταση της Μάρθας στο ναό της Παναγίας στον Αλικαμπό Αποκορύνουν, ή πράσινο, για παραδείγμα, στην Κύρο, στο ναό της Παναγίας Φορβώπιτσας Ασίνου (14ος αι.¹⁹, επίσης διακριτικό αξιώματος για τους Βυζαντινούς, αφού πρόσων ήταν τα υποδήματα, που εδικαίωτο να φορεί ο βυζαντινός Καΐαρας²⁰. Η «γρανάτζα», της οποίας η κρητική ονομασία δεν είναι γνωστή, καθώς και το μανδιόν έφεραν επιρράμματα, την πορφύρα²¹ και τα ταβλία²², αντίστοιχα, δείγματα ευγενείας.

Η δυτική γυναικεία ενδυμασία κάνει την εμφάνισή της στην Κρήτη τον 14ο αιώνα. Στην παράσταση του ναού του Αγίου Αθανασίου στο Κεφαλή Κιάδου (1393) οι ενδυμασίες των δύο αφιερωτιών, της Άννας και της Μοσχάνας, είναι αμιγώς δύτικές (εικ. 2). Τα φορέματα των δύο νεαρών γυναικών, σε χρώματα βαθύ πράσινο και φωτεινή ώχρα αντίστοιχα, ταυτίζονται πιθανότατα με τη γαλλική cotehardie²³, που εμφανίζεται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα²⁴. Ο όρος είναι σύνθετος από το ουσιαστικό σότε, που σημαίνει πλευρό και προεξοχή (αλλά και την κότα, ένα επίσης δύτικό ένδυμα), και από το επιθετό hardie, που σημαίνει τολμηρή. Η cotehardie συνεπάγεται μάτια τολμηρή κότα, που υπογράμμιζε τις καμπύλες τους γυναικείου σώματος, δηλαδή τους γυφούς και το στήθος. Οπως κατα την ενδυμασία των δύο γυναικών στο Κεφαλή έτσι και η cotehardie ήταν φόρεμα μονοκόμιμο, εφαρμοστό, με μακρύ κομβωτό εμπρόσθιο άνοιγμα, με μανικιά εφαρμοστά και κομβωτά ως τα αγκώνα και μεγάλο τετράγωνο άνοιγμα στο λαιμό²⁵. Πώς ονομαζόνταν το συγκριμένο φόρεμα στην Κρήτη; Πιθανότατα με το

δυτικό όνομα «κότα», όρος που συναντάται συχνά σε κρητικά έγγραφα²⁶, αλλά και στην κρητική λογοτεχνία²⁷, ως συνώνυμη της βέστας²⁸. Την ενδυμασία της Άννας και της Μοσχάνας συναντούμε σε μικρογραφίες του 14ου αιώνα που αποδίδονται σε καλλιτέχνη από την περιοχή της Εμπλού της Ρωμάνιας και βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ρώμης²⁹.

Η βασική διαφορά μεταξύ δυτικών και βυζαντινών ενδυμάτων, που προσθέτουν όγκο αλλά και μεγαλοπρέπεια στη μορφή, έγκειται στο ότι τα πρώτα εφαρμίζουν στο σώμα και αναδεικνύουν τις γραμμές του, διόνοτας συγχρόνως ελευθερία κινήσεων. Η δυτική μόδα απλοποίησε την ενδυμασία περιορίζοντάς την σε ένα μόνο ορατό, εξωτερικό ένδυμα, γεγονός που θα επέφερε αλλαγές στο σχέδιο και τη διακόσμηση των εωραϊκών.

Τον 16ο αιώνα το δυτικό ένδυμα κυριαρχεί. Η γυναικά του ιερέα Βαρούχα στο ναό της Παναγίας στην Αγία Παρασκευή Αμαρίου (1516) φορεί ένα βαθυπράσινο μεσάτο φόρεμα με πολύ πλατά ζώνη που ανεβαίνει στο στομάχι και μακριά φαρδιά μανικιά που καταλήγουν σε στενή μανσέτα (εικ. 3), σχέδιο που εμφανίζεται στα τέλη του 15ου αιώνα και θεωρείται αναγεννησιακό³⁰. Η πλατιά υφασμάτινη ζώνη είναι γνωστή από παράσταση του παρεκκλησίου του Αγίου Μαρτίνου στον Άγιο Φραγκισκό της Αστίζης, έργο του Simone Martini³¹.

Μεσάτα ενδύματα φορούν και δύο γυναικές της οικογένειας των Σλαβιών στην παράσταση του αρκοστολίου της Βούλας Σητείας (1518), η μία λευκό, με φαρδιά πτυχωτή φούστα (εικ. 4), χαρακτηριστικό των αρχών της Αναγέννησης

4. Ναός Αγίου Γεωργίου.
Βόλα Σητείας Λασθίου
(1518). Η αφειρώτρια φορεί
λευκό ένδυμα με φαρδιά
πτυχωτή φούστα.

5. Ναός Αγίου Γεωργίου.
Βόλα Σητείας Λασθίου
(1518). Η αφειρώτρια φορεί
διχρώμα ένδυμα
με εφαρμοστό κομρό
και φαρδιά πτυχωτή φούστα.

στην Ιταλία³² και τη Γερμανία³³, και η άλλη δίχρωμο, με μάυρο εφαρμοστό κορμό και φαρδιά, φουσκωτή πλιστριστή φούστα σε χρώμα ιώδες, με άνοιγμα μπροστά και τετράγυρο άνοιγμα στο λαιμό, χαρακτηριστικά, επίσης, της μόδας της Αναγέννησης³⁴ (εικ. 5). Οι φουστες των φουσκωτών πλιστριστών φορεμάτων στηρίζονται σε πλαισία, προσφέρομενα στην εσωτερική όψη του φορέματος, τα λεγόμενα *fastingscales*, που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στην Ισπανία και την Πορτογαλία στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και από τα μέσα του 16ου αιώνα διαδόθηκαν σε όλη την Ευρώπη³⁵.

Η βυζαντινή ανδρική ενδυμασία αποτελείται από δύο ενδύματα, ένα εσωτερικό, το υποκαμίσιο³⁶, και ένα εξωτερικό, το καμίσιο ή στοχάριο³⁷. Το υποκαμίσιο, εσωτερικό ένδυμα, πιο φαρδύ και συχνά πιο μακρύ από το καμίσιο, είναι ραμμένο από λεπτότερο ύφασμα. Το καμίσιο, μακρύ επίσης και πλατύ, καλύπτει τις γραμμές του σώματος και είναι ανοικτό από το υπογάντριο ως το ποδόγυρο, προφανώς για να διευκολύνεται το βάδισμα. Και τα δύο ενδύματα είναι ποδήρη και χειριδωτά, κατασκευασμένα από λεπτό ή χοντρό ύφασμα, ανάλογα με την εποχή. Όσον αφορά στην ποιότητα του υφασμάτος, αυτή εξαρτίστανται από την οικονομική και κοινωνική κατάσταση του κατόχου³⁸.

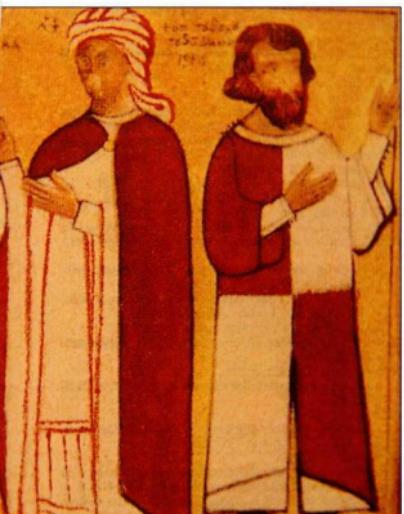
Το υποκαμίσιο, για παράδειγμα, στους πλούσιους και τους ευγενείς καταλήγει συνήθως σε ορατά εξεμπλότα μανικιά. Μερικές φορές ίδιας δεν διακρίνεται καθόλου, όπως στην παράσταση του ναού της Παναγίας στο Καρύδι Αποκορώνου (13ος αι.), στην οποία ο αφιερωτής φορεί ένα μεταξωτό γκριζογάλανο καμίσιο με ρόδινα μεταλλικά φύτα. Πρόκειται, ίσως, για το περιφήμιο βυζαντινό μεταξωτό, που είχε διαφορετικά χρώματα στο στημόνι και το υφάδιο³⁹. Τη μέση του σφίγγει μια μαυρή ζώνη με μεταλλική διακοσμηση και μακριά ελεύθερη άκρη, ενώ στα πόδια του διακρίνονται κόκκινα υπόδημα.

Έκτος από το μεταξωτό ένδυμα, που ήταν χαρακτηριστικό των πλούσιων και των ευγενών, η ζώνη ήταν επίσης συνδεδέμενη με τις ανώτερες βυζαντινές τάξεις και μάλιστα με αξώματα, εξ ου και η έκφραση «εκπίπτων της ζώνης», που σήμαινε εκπίπτωση από οξώμα⁴⁰. Τα κόκκινα υπόδημα του αφιερωτή, που κατασκευάζονταν από κόκκινο μαροκινό δέρμα, ήταν επίσης δειγμα αριστοκρατικής τάξης⁴¹.

Στην παράσταση του νεαρού Χωνιάτη, στο ναό του Χριστού στην Κρήστα Μεραμβέλλου (αρχές 14ου αι.), το λωρωτό υποκαμίσιο διακρίνεται στους καρπούς των χεριών και μέσα από το άνοιγμα του επίσης λωρωτού καμισίου, που αρχίζει και εδώ από το υπογάντριο⁴² (εικ. 6). Τα λωρωτά, που ήταν είτε μεταξωτά είτε κατασκευασμένα από τρίχες κόστορος, ήταν φορέματα ευγενών και ένδοξων προσώπων κατά τον Κουκουλέ⁴³. Ο ίδιος μάλιστα αναφέρει ένα ένδυμα λωρωτό που φορούσαν οι Σεβαστοί και οι γιοι τους και το οποίο ονομαζόταν αυτούπιν ή αυτούπιν⁴⁴. Η Φραγκάκη ταυτίζει το αυτούπιν με τις ενδυμασίες των αφιερωτών του ναού του Μι-

6. Ναός Χριστού.
Κρήστα Μεραμβέλλου
Λαούθιου (14ος αι.).
Ο νεαρός Χωνιάτης
με λωρωτό καμίσιο
και υποκαμίσιο.

τέλη του 15ου αιώνα περίου και εξής, εποχή που η δυτική μόδα κυριαρχεῖ πλέον απόλυτα. Από τον 15ο αιώνα το κρητικό ανδρικό ένδυμα κονταίνει και σταμάτα πάνω στα γόνατα ή λίγο πιο ψηλά. Είναι κομβωτό ως τη μέση και εφαρμοστό, ίσια αλλά άνετο από τη μέση και κάτω ή πτυχωτό (πλιαριστό), έχει εφαρμοστές χειρίδες και κομβωτά μανικόπια⁴⁸. Οι κατακόρυφες πτυχώσεις που διατρέχουν το ένδυμα από τη λαμπώκουψη ως τον ποδόγυρο εμφανίζονται μετά τα μέσα του 15ου αιώνα⁴⁹. Τη συγκεκριμένη μόδα, που θεωρείται χαρακτηριστική της Αναγέννησης⁵⁰, ακολουθεί η ενδυμασία του Μουσούρου στην παράσταση του ναού της Αγίας Ειρήνης στον Μαλάθρο Κισάμου (τέλη 15ου αι.) (εικ. 8). Το ένδυμα του Μουσούρου θα μπορούσε να συσχετίστε με τη *surtote*, με την οποία έχει κοινά χαρακτηριστικά το κοιμωτό άνοιγμα στον κορμό, τον ψηλό όρθιο γιακά και τις γλωσσες στην παρυφή του ποδόγυρου, μόδα που εμφανίζεται στη Δυστ. από τον 14ο αιώνα⁵¹, ή με τη γαλλική *outalanda* (Houppelandes), ένα επίσης δημοφιλές ένδυμα στην Ευρώπη, χαρακτηριστικό του οποίου ήταν οι πιέτες, που κατέληγαν στον ποδόγυρο σε γλώσσες⁵². Ο Μουσούρος φορεί κόκκινες εφαρμοστές κάλτσες που κάλυπταν κνήμες και μπρούς, στερεώνονταν στη μέση με κορδόνια⁵³, ήταν ραμφένες από ελαστικό ύφασμα, με οπίσθια κατακόρυφη ραφή⁵⁴.

χαήλ Αρχαγγέλου στα Καβαλαριανά Καντάνου⁴⁵ (εικ. 7), οι οποίες καμιά απολύτως σχέτη δεν έχουν με βυζαντινά ένδυμα. Γρόκειται για γοτθικές ενδυμασίες, πολύ δημοφιλείς στην Ευρώπη τον 13ο και 14ο αιώνα, τις λεγόμενες *mi-parti coloured*.

Η μόδα *mi-parti* εμφανίζεται το 1300 και επιβάνει έως τα τέλη του 15ου αιώνα⁴⁶. Ένδυματα *mi-parti* συναντούμε για πρώτη φορά στα Καβαλαριανά, αλλά και τον 15ο αιώνα στο ναό του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στα Μέσα Λακκώνια Μεραμβέλλου (1431/32), στην παράσταση του νεκρού Νικολάου Μοχάτη, καθώς και σε μια παράσταση ανδρικής μορφής στην Αγία Άννα στο Ανισταράκι Καντάνου (1457), όπου το ένδυμα έχει πλατιές οριζόντιες τανίες σε χρώματα κόκκινο και άπρο. Η μόδα συνίσταται ουσιαστικά στη γεωμετρική αντιπαράθεση διαφορετικών χρωμάτων.

Διαφορετική είναι η ενδυμασία του Μανουήλ Σκορδώνη, στο ναό του Αγίου Γεωργίου Κομπιτάδων Σφακιών (1313/14), η οποία αποτελείται από κόκκινα υποκομιστό με κεντημένα μανικόπια, μαύρο χειριδότο καββάδιο, φοδραρισμένο με πορτοκαλί ύφασμα και με χρυσοκέντητες παρυφές στο μπροστινό άνοιγμα, βυζαντινό ένδυμα που κυριάρχησε τον 12ο και τον 13ο αιώνα στο Βυζάντιο αλλά και στη Δύση⁴⁷. Στην ίδια παράσταση ο ιερομόναχος Γεώργιος Φωρογιώργης φορεί ποδήρες χειριδώτο μάτιο, σε χρώμα κεραμιδί, μαύρα μανδύα και μαύρα υποδήματα.

Σε αντίθεση με τη γυναικεία φορεσιά, στην οποία η εισβολή της δυτικής μόδας, στα τέλη του 14ου αιώνα, άλλαξε τα σχέδια ραφής, στην ανδρική οι καινοτομίες σημειώνονται νωρίτερα. Η ουσιαστική ίδια τομή παρατηρείται από τα

7. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου.
Καβαλαριανά Καντάνου
Στίλινο Χανίων (1327-1328).
Οι οφειλέτες
με ενδυμασίες *mi-parti*.

8. Ναός Αγίας Ειρήνης.
Μολέθηρος Κιαλίου
Χανίων (τέλη 15ου αι.).
Ο Μουσούρος με
χαρακτηριστική ενδυμασία
της Αναγέννησης και
κόκκινες εφαρμοστές κάλτσες.

Οι κάλτσες αυτές ήταν επίσης ιδιαιτέρα δημοφιλείς, από το 1350 περίπου, μεταξύ των ευγενών της Δύσης. Τη συγκεκριμένη μόδα είχαν ωθετήσει και οι βενετοί ευενέλεις⁵⁵.

Τα καλύμματα κεφαλής, μεταξύ των οποίων κυριαρχούν το γυναικείο τυμπάνιο και η ανδρική καπατίδα (beuguei) ακολουθήσαν τις εξελίξεις της κυρίως ενδυμασίας. Ιδιαιτέρα τα ανδρικά παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία τύπων από τον 15ο αιώνα και εξής, ενώ τα γυναικεία είναι περισσότερο συντηρητικά. Τα περισσότερα δυτικά καλύμματα φοριούνται στην Κρήτη σχεδόν συγχρόνως με τη Δύση.

Για τα παπούτζια⁵⁶ όπως τα ονόμασαν οι Κρητικοί, που εντάσσονταν στο γενικότερο ταξι- που πνεύμα που καθόριζε την ενδυμασία⁵⁷, δεν έχουμε σαφή εικόνα, είτε επειδή ελάχιστα δια- κρίνονται κάτω από τις ποδιές ενδυμάσιες εί- τε επειδή οι καπώπερες ζώνες των παραστάσεων έχουν καταστραφεί. Μπορούμε εντούτοις να συμπέρανουμε ότι επρόκειτο για μαύρα χαμηλά υπόδημα. Δημιούρια που θυμίζουν αλεπούτσια. Τα περίφημα γυναικεία calzagnetti (πολύ ψηλά τσό- καρα)⁵⁸ δεν συναντώνται σε καμία από τις πα- ραστάσεις. Είναι βέβαια ωστόσο ότι φορέθηκαν και στον Χάνδακα, τον 17ο αιώνα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη Παταδόπουλου αιώνιον τον Χάνδακα, που γράφει πως «ταν ο αρχό- ντισσες έβγαιναν από το σπήλι τους για να πάνε στην εκκλησία ή σε επίσκεψη σε άλλες πλαύσεις κυρίες της πόλης, φορούσαν ταύκρα ύψιστης δύο, τουλάχιστον, πολαμάν και στηρίζονταν σε δύο υπτρέπεις, μία από κάθε πλευρά, εκτός αυτές που τους κρατούσαν την ουρά του φορέ- ματος ή του επενδύτη»⁵⁹.

Σημειώσεων

1. A.P. Kazhdan - A. Wharton Epstein, Αλλαγές στο βυζαντινό πο- λιτισμό κατά την 11η και 12η ώρα, Αθήνα 1997, σ. 255-261.
2. H. Mihaleac, «La Terminologie d'origine latine des vêtements dans la littérature byzantine», *Byzantion*. Αριθμός στον Ανδρέα Στράτο, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 596.
3. P. Molmenti, *Le storie di Venezia nella vita privata*, t. 1, Venezia 1910, σ. 268.
4. M. Van Berchem - E. Clouzot, *Mosaïques chrétiennes du Vème au Xème s.*, Roma 1965, πλ. 47.
5. Kazhdan - Epstein, δ.π., σ. 258-261.
6. Molmenti, δ.π., τ. 2, σ. 288, 290, 418.
7. Φ. Koukoulić, «Κρητική λαογραφία», *Επετηρίς Εταιρείας Κρη- τικών Σπουδών* 3 (1940), σ. 270.
8. H. Nollet, *Documents inédits*, Paris 1892, σ. 61.
9. A. Laiou, «Un notable Venitien à Constantinople: Antonio Bresciano et le commerce international en 1350», στο *Les Italiens à Byzance*, Paris 1987, σ. 79, 84.
10. C. Rouchon-Sauvage, *Περιηγήσεις στην Κρήτη*. Ένα δύκυπτο οδοιπορικό του 1834, Θεοφίλου 1995, σ. 116.
11. V. Simonelli, *Κρήτη 1893. Περιηγήσεις αναμνήσεις*, επιμ. Γ.Π. Επικούριδης, Ρέθυμνο 1996, σ. 177.
12. K. Μυλοποτάμητης, «Η βυζαντινή γυναικεία φορεσά στη βε- νετοκρατούμενη Κρήτη Κρητική Εστία», περ. Δ. 1 (1987), σ. 112.
13. Φ. Koukoulić, *Vizantijin pioči i poljoprivreda*, t. 2, Αθήναι 1948, σ. 35.
14. Στο ίδιο, σ. 113.
15. Μυλοποτάμητης, δ.π., σ. 112.
16. Στο ίδιο, σ. 113-114.
17. Στο ίδιο, σ. 114-116.
18. Στο ίδιο, σ. 115-116: M.G. Houston, *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*, London 1977, σ. 98.
19. A. & J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus*, London 1985, σ. 139, επ. 71.
20. Α. Σαρβαΐδης, «Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1260 μ.Χ.», δελτίον Ιστορικής Επιστολογίκης Επαρχίας 24 (1981), σ. 232, σημ. 8.
21. Στο ίδιο, σ. 117: E. Φραγκάκη, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. Γυ- ναικεία φορεσά*, Αθήνα 1960, σ. 16.
22. Μυλοποτάμητης, δ.π., σ. 117.
23. C.D. Caldwells, *English Costume: From William I to George IV* 1066-1830, London 1937, σ. 134-135.
24. Στο ίδιο, σ. 134.
25. Στο ίδιο, σ. 134-135.
26. W. Becker - A. Van Gemert, *Μανόλιο Βαρούχος*, Ρέθυμνο 1987, σ. 763, 813, 818, 822, με την ίνδιαν του σπανόδιτη.
27. Γ. Χορτάζης, *Κρητικά μυστήρια: κρατήρες είδους Λ. Πολίτης*, Ηράκλειον Κρήτης 1994, σ. ργ. 18 (στ. 339).
28. Στο ίδιο, σ. 18, 24, σ. 127, 148.
29. M. Salini, *La miniatura islamica, Venezia x-xi*, πλ. 13, 29.
30. H.H. Hansen, *Histoire du costume*, Paris 1956, σ. 126.
31. A. Marincola, *Simona Martini*, Oxford 1988, πλ. 8.
32. Hansen, δ.π., σ. 125: A. Bouyoucos, *Ιστορία της Μόδας. Το κοστούμι από την Αγκυρά μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 66.
33. B. Payne - G. Winakor - J. Farrell-Beck, *Ενδυμασιολογία. Ιστο- ρία της ενδυμάσιας*, Αθήνα 2000, σ. 315, επ. 11-130.
34. Θ. Νάντης, *Το κοστούμι. Μεσοποταμία, Αιγαίος, Ελλάδα, Ρώμη, Βυζαντίο, Δυτικό Ευρώπη*, Αθήνα 1978, σ. 88.
35. Payne - Winakor - Farrell-Beck, δ.π., σ. 311, 315.
36. Φ. Koukoulić, *Θεσσαλονίκης Ευστοθίου τα λαογραφικά*, Αθήνα 1950, σ. 105.
37. Μυλοποτάμητης, δ.π., σ. 113.
38. Koukoulić, *Vizantijin pioči και poljoprivreda*, t. B 2, σ. 23-24, 25-26, 29, 41.
39. Στο ίδιο, σ. 40-41.
40. Α. Χριστοφόρηπολος, «Στήματα τινά εκ του επαρχικού βι- βλίου», Ελληνικό 11 (1939), σ. 131-132.
41. Πάντας, δ.π., σ. 55.
42. A. Γεράση - M. Μανούσακας, *L'Illustration des manuscrits de Scythes de la bibliothèque nationale de Madrid*, Venise 1979, σ. 42, αρ. 108, επ. 41. Παρόμιο λαορικό καιριό φερόν το κάλιπτης της Βαγδάτης Αι Μανιν στην παράσταση του γεραρούφου του Ιουλιανού (Εθνικό Βιβλιοθήκη Μαρτίνης), στην οποία απεικονίζε- ται με τον ίδιον Γοργομάτικο απεταύλωση του αυτοκράτορα Θεοφίλου.
43. Koukoulić, *Vizantijin pioči και poljoprivreda*, t. B 2, σ. 41.
44. Στο ίδιο, t. 2T, Αθήναι 1965, σ. 280.
45. E. Φραγκάκη, *Η λαϊκή τέχνη της Κρήτης. Ανδρική φορεσά*, Αθήνα 1960, σ. 92-93.
46. J. Ruppert, *Le costume. 2. Renaissance - Louis XIII*, Paris 1930, σ. 42, επ. 97. H. Ince Brooks, *English Costume of the Later Middle Ages: The 14th and 15th cent.*, London, 1935, σ. 48, αντίθετα, βεβαίως ότι η μόδα μι-μέρη ή παρ coloured εμφανίστηκε με τον ίδιον Γοργομάτικο απεταύλωση του 16ου αιώνα.
47. N.P. Konidakou, «Les costumes orientaux à la cour byzantine», *Byzantium* 1 (1924), σ. 48.
48. Salini, δ.π., επ. 98: J. Laver, *Costume*, London 1963, σ. 65.
49. Hanen, δ.π., σ. 126.
50. Στο ίδιο, σ. 125, επ. 233, 237.
51. Ruppert, δ.π., σ. 42.
52. Payne - Winakor - Farrell-Beck, δ.π., σ. 232, επ. 9-9.
53. Molmenti, δ.π., t. 1, σ. 271.
54. Laver, δ.π., σ. 35.
55. Molmenti, δ.π., σ. 271.
56. Wagner, δ.π., σ. 97.
57. Στο ίδιο, σ. 402-403.
58. Στο ίδιο, σ. 402. Αλεπτήσιν συνομιζόντων εποδή τη έβραφαν.
59. Molmenti, δ.π., t. 2, σ. 390.
60. N. Πλαναράκης, «Οι αναμνήσεις ενός Κρητικού πρόσφορου από το Χάνδακα του πρώτου ματρού του 17ου αιώνα», στο Ο Μή- τος της Αριδαίης, Ηράκλειο 2000, σ. 88.

Cretan Attire During the Venetian Rule (1211-1669)

Alkateriki K. Mylopotamitaki

During the thirteenth century, the first century of the Venetian rule on Crete, the attire of the islanders remained attached to the Byzantine dressing models. However, starting from the fourteenth century on, first the male and later the female costumes are influenced by the dressing styles of the West, that will fully affect the local attire by the early fifteenth century. Nevertheless, it seems that even in the second half of the fifteenth century some Cretan women continue to wear as a formal clothing the Byzantine dress.